

De filosofie van het ontwerpen

In zijn boek ‘Het ontwerpgesprek’ vraagt universitairdocent Jacob Voorthuis van de TU Eindhoven zich af waarom ontwerpers bepaalde ontwerpbeslissingen nemen en hoe ze tot hun keuzes komen. Hij plaatst het maatschappelijke engagement van de ontwerpopdracht in een filosofisch kader. In deze Intern licht de schrijver zijn visie toe.

Studenten die het lastig vinden, weten het: ontwerpen is moeilijk. Als je niet precies weet wat je wilt, heb je helemaal geen houvast en is alles mogelijk. Die vrijheid kan traumatisch zijn. Soms zitten studenten in tranen bij me op kantoor en weten ze niet hoe ze hun machteloosheid in woorden moeten uitdrukken. Woorden zijn ook zo slordig, zo ongrijpbaar. Laatst sprak ik een jonge ontwerper. Hij keek me aan en zei: “Tja, Jacob, het is wat het is.” Dat betekende iets voor hem. Voor mij was het onmogelijk te achterhalen wat hij ermee bedoelde. “Nee”, zei hij op een gegeven moment, “Ik houd niet van theorie. Ik heb geen theorie. De dingen zijn gewoon zoals ze zijn.” De kamer werd stil. Wat nu?

Het eerste wat in therapeutische zin moest gebeuren, was die arme vent uit z’n verstikkende waan halen. Wat een onzin. Als iets is wat het is, dan zeg je er helemaal niets over. Met zo’n piepkleine cirkelredactie geef je het eigenlijk op. Of, erger nog, je denkt dat jouw manier van kijken de enige volwaardige manier van kijken is en je neemt niet eens de moeite om dat uit te leggen. Wat een arrogantie. En de stelling dat je geen theorie hebt, klopt niet. Natuurlijk heb je een theorie. Iedereen heeft overal theorieën over. Die heb je ook nodig. Door te ontkennen dat je een theorie hebt, zeg je: “Ik ben slordig in mijn denken. Ik laat me leiden door onzin. Ik leg mijzelf wetten op die uit waanideeën bestaan. Ik ben slaaf van mijn eigen onwetendheid.”

Denkend en lerend lichaam

Niemand wil slaaf zijn. Niemand zegt: “Als ik wil weten hoe ik moet handelen, beroep ik mij graag op waanideeën.” De volgende vragen zijn dus: Hoe houd ik mijn oordeel goed op orde?; Hoe weet ik wanneer ik een

waanidee te pakken heb?; en Hoe onderhoud ik de brug tussen wat ik denk en wat ik doe? Mijn boek ‘Het ontwerpgesprek, een filosofie van het ontwerpen’ gaat over de ontmoeting tussen denken en doen. Het probeert de relatie tussen onszelf, ons lichaam en onze omgeving zorgvuldig te beschrijven en daaruit te destilleren wat wij daar als gebruikers en ontwerpers mee aankunnen. Drie vragen zijn hierbij het uitgangspunt: Hoe kunnen we als ontwerpers over de wereld praten zodat we er iets nuttigs aan overhouden?; Hoe zorgen we ervoor dat we goed weten wat we (niet) willen? En hoe moeten we als ontwerpers handelen?

‘Ontwerpers dienen zich te bekwamen in lichamelijke ruimtelijkheid’

De stelling waarop het boek rust is een gemeenplaats in de evolutietheorie: Het menselijk lichaam is beweeglijk, het is in staat tot leren, het ontwikkelt zich en groeit. Dit gebeurt allemaal in een veranderlijke omgeving waar het lichaam een verplaatsbaar maar hecht onderdeel van is. Bovendien als één lichaam die omgeving ten bate van zichzelf gebruikt, zal een ander lichaam daar iets van vinden. Dat socialiseert. Opeens hebben we met elkaar te maken. Zo heeft de evolutie ons

afgeleverd in het hier en nu. Het had misschien anders kunnen zijn, maar dat is het niet. Precies daarom, omdat we een beweeglijk, lerend, groeiend en ontwikkelend lichaam hebben in een veranderlijke omgeving die socialiseert, hebben wij het vermogen ons lichaam en onze omgeving zorgvuldig op elkaar te betrekken. Een complexe opgave waar ons denkend en lerend lichaam best goed in is.

Fundamenteel

Je kunt pas goed ‘willen’ als je de wereld lichamelijk hebt leren begrijpen, vooral in ruimtelijke zin. Daar zijn strikt genomen geen woorden voor nodig totdat je met

anderen wilt communiceren. Een sine qua non voor de ontwerper die immers voor anderen ontwerpt. Maar het is sowieso belangrijk dat je als ontwerper zinvol over de wereld kunt praten. Pas als je goed hebt leren omschrijven wat je precies wilt, kun je leren goed te handelen. Anders is het natte vinger werk. Je weet pas zeker wat je wilt, wanneer je je wensen in een groter maatschappelijk of ecologisch verband weet te plaatsen. Dit is wat je in de filosofie fundamenteel noemt. Al mijn denken vloeit hieruit voort. In mijn boek zal je dus geen mysteriën tegenkomen, alleen de vreemd aandoende taal die het resultaat is van mijn poging zorgvuldig te spreken, datgene te zeggen wat gezegd kan worden over het ont-

werpen als je een paar eenvoudige spelregels respecteert. Tegelijk probeert het heel zorgvuldig niet te zeggen wat alleen gezegd kan worden als je jezelf slaaf maakt van een of ander verhaal dat verder niet te staven valt.

De belangrijkste spelregel wordt ingefluisterd door een uiterst strenge versie van de evolutietheorie. Daar heb ik hierboven al wat aandacht aan besteed. Voor de rest gaat mijn betoog uit van de onkenbaarheid van een algemene waarheid en van een absoluut goed. Het goede, voor zover zo iets toegankelijk is voor ons, is afhankelijk van je gezichtspunt, daarmee basta. Ik zou graag van het tegenovergestelde willen uitgaan, namelijk dat er een vast ijkpunt is voor het goede dat voor iedereen gelijk is, altijd, dat zou veel eenvoudiger zijn, maar dat lukt me niet. Ik zie geen overtuigend bewijs dat wij toegang hebben tot ‘De Waarheid’, noch zie ik bewijs van het bestaan van een algemeen goed dat niet steunt op het gammele steigerwerk van onze eigen mistroostige blik op de wereld. Dus, als je deze spelregels als fundament neemt, wat valt er dan nog te zeggen over het ontwerpen?

Vrijheid en harmonie

Vrijheid in het ontwerpen is een gegeven. Nu moet ik de betekenis die ik geef aan het woord vrijheid wel even toelichten. Het betreft hier geen diepzinnige vrijheid maar een uiterst triviale. Het ontwerpen is vrij omdat je de zaken zó kunt aanpakken, maar ook zó. Je bent vrij omdat er meerdere mogelijkheden zijn. Bovendien zijn er beperkingen waarvan je niet volledig op de hoogte kunt zijn. Je weet eenvoudigweg niet precies wat de beste beslissing zal zijn in een bepaalde situatie. Vrijheid is dus, zoals Spinoza dat betoogde, niet veel meer dan een radeloze onwetendheid. Wist je wel wat de beste beslissing zou zijn, dan zou vrijheid zich oplossen in harmonieus handelen. De woorden vrijheid en harmonie zijn in die zin elkaars synoniemen en tegenpolen tegelijk. In volledige vrijheid kan alles en hoeft niets te passen omdat alles eigenlijk wel past. In volledige harmonie past alles en voelt dit heerlijk vrij aan zoals een lekkere trui zo goed past dat hij geen verkeerde aandacht vraagt.

Wanneer vrijheid gezien wordt als een harmonieus samenvallen van je wil en je doen dan zou dat een moment betreffen wanneer je precies kunt realiseren wat je wilt. Zo stel ik me een briljant musicus voor wiens vingers precies doen wat ze geboden worden, en daar blijkbaar ook nog enorm plezier aan beleven. Slaaf en meester zijn één. We doen wat zich als noodzakelijk aan ons voorstelt. Dat komt niet vaak voor. Het uitvoeren van muziek is een gesloten zaak. Er is muziek en die moet worden uitgevoerd, er zijn strenge marges waarbinnen je moet opereren. Ontwerpen, net als het componeren, is veel vrijer, veel opener, het kan overal heengaan. We moeten onszelf wetten opleggen. Dat maakt het ontwerpen ook zo’n worsteling. We zijn vrij omdat eigenlijk alles mogelijk is en we niet alwetend zijn. We kunnen het redelijk goed doen, maar we kunnen er ook een potje van maken, zelfs wanneer we denken het goed te doen.

‘Geoefende ontwerpers hebben een sterk ontwikkeld empathisch vermogen’

In gesprek

Met vrijheid op die manier uitgelegd, moeten we toch proberen om in onze onwetendheid verder te komen. Daarvoor helpt onze ervaring en kennis die zich slechts op een ontoereikende manier in woorden laat vangen en vooral een lichamelijke kennis betreft. Ontwerpers dienen zich te bekwamen in lichamelijke ruimtelijkheid. Daar hebben ze hun eigen lichaam voor en hun observaties van het gedrag van andere lichamen in de ruimte. Die uiterst complexe kennis moet uitgebreid en geoefend worden, concreet gemaakt in de handeling. Tevens moeten de beperkingen van de generaliseerbaarheid van die kennis in kaart worden gebracht. De mogelijkheden en beperkingen moeten worden onderzocht in het gesprek. Het gesprek is de enige methode die de complexiteit van de ontwerpogave enigszins aankan. En het gesprek is pas klaar als de stilte daarna een goed gevoel heeft. Dat gesprek kan een intern gesprek zijn met jezelf, waarvoor weinig woorden nodig zijn. Het kan ook een gesprek zijn tussen twee of meer mensen. Er is geen kortere weg, geen mechanisch algoritme of magisch systeem.

Zelf ben ik een scepticus ten aanzien van grote stellingen over onze aard, onze cultuur, onze tijd, de vooruitgang enzovoort. Dappere uitspraken over grote bewegingen in de geschiedenis zijn niet voor mij. Ik geloof ze eenvoudigweg niet. Er is wel ontwikkeling die ons te boven stijgt, maar die vindt plaats binnen een ontegenzeggelijke waarheid, namelijk dat ieder mens bij het begin moet beginnen, als onbeholpen kind in een gegeven situatie. Ieder mens moet zijn eigen plekken leren veroveren, en dat gebeurt telkens weer, in eeuwige herhaling en telkens op unieke wijze. De technologische context waarin dat leven zich afspeelt is radicaal veranderd over de laatste honderd jaar, zo ook onze (gebouwde) omgeving, maar de mens als lichaam-omgevingscomplex niet. Die moet zijn plek veroveren als mens. Dat blijft hetzelfde.

Goed en kwaad

Ik kijk graag naar dat proces, naar mensen die al lerend dingen doen, dingen maken, ontwerpers die betovarend werken met vormen, hun kennis van licht en schaduw, hun gevoel voor kleur, textuur en klank, sfeer en

comfort, hun enthousiasme voor nieuwe technieken, voor nieuwe of vertrouwde, verrassende omgevingen. En omdat ik het niet erg vind mens te zijn, en omdat ik mijzelf en anderen het streven naar een volwaardig leven niet wil ontnemen, word ik blij als ontwerpers in dat proces het menselijk lichaam centraal stellen, en blij geven van hun begrip hoe de mens een onderdeel is van de omgeving als geheel. Daar past bijvoorbeeld het duurzaamheidsdenken goed in. Ik word wat onvermogen boos als er onzin wordt bijgehaald.

Er zijn naar mijn idee ruwweg twee soorten onzin. Er is onzin die het resultaat niet nadelig bepaalt. Dat is onzin waar ik geduld voor op kan brengen, en er is onzin die destructief is. Dat is onzin waarbij het menselijk lichaam geweld wordt aangedaan, vernederd wordt en verkracht in zijn autonomie. Dat is onzin waarbij de omgeving naargeestig wordt, misprijzend en onvriendelijk. Dat is onzin waar we krachtig tegen moeten strijden. Het kan natuurlijk wel zijn dat onze wreedheid een product is van de evolutie, en dus ‘natuurlijk’. Omdat iets natuurlijk is, hoeft het nog niet wenselijk te zijn of bevorderlijk voor een goed samenleven. Dat is juist de boodschap van de evolutie: goed en kwaad zijn producten van de evolutie en niet andersom. Veranderen we de omgeving, dan worden andere kwaliteiten effectief en hebben we ons vermogen anderen te kleineren niet zo nodig. Een vriendelijke, eerlijke wereld is fijner om in te leven. Het hoeft geen egoïstische, nare wereld te zijn. Die maken wij ervan.

Empathisch vermogen

Voor mij moet het debat in het ontwerpen dus gaan over wat goed is voor jou, mij en de maatschappij waaraan wij deelnemen en op welke voorwaarden. Daarbij is het belangrijk te weten vanuit welk gezichtspunt je spreekt. De maatschappij is een middel om het samenleven mogelijk te maken. Het is het lichaam waarin wij samenleven en samenwerken. We kunnen er anders mee omgaan dan we doorgaans doen, als we dat willen. Maar dan op voorwaarde dat we concentreren op ons eigen handelen: hoe moet ik voor een ander ontwerpen? Hoe leer ik de ander kennen? Welnu, we zijn allemaal mensen met een eigen geschiedenis en een eigen situatie. Om zich in de wereld van een ander te verplaatsen, doet de ontwerper wat de romanschrijver ook doet. Hij stelt zich zelf voor in een situatie anders dan die van hemzelf. Dat heet zijn empathisch vermogen. Dat heeft niets te maken met medelijden, maar alles met het vermogen je los te weken uit je eigen situatie, en je als mens, wie niets menselijks vreemd is, te verplaatsen in de situatie van een ander. Dat kan op grove wijze en dat kan op een meer geraffineerde en zorgvuldige wijze. Geoefende ontwerpers en romanschrijvers hebben dat vermogen sterk ontwikkeld. Romanschrijvers gebruiken dat vermogen om een verhaal vanuit verschillende gezichtspunten te laten ondergaan. Romans, net als ontwerpen overigens, zijn filosofische instrumenten. Er kan mee worden gedacht.

Het empathisch vermogen stelt ontwerpers in staat om te handelen volgens de gouden regel: Wat gij niet wilt dat u geschiedt, doe dat ook een ander niet. De posi-

tieve versie van die regel luidt: Behandel anderen zoals je zelf graag behandeld wilt worden. De voorwaarde is dat je dus goed weet wat je wilt, en waarom. Voor de ontwerper zijn de belangrijkste vormen van oordeel zorgvuldige antwoorden op eenvoudige vragen als: Zou je hier willen wonen? Zou je hier dag in dag uit willen werken? Zou je hier elke dag weer graag naar binnen lopen? Als ik, als ontwerper, zelf bekwaam ben in het gebruik van ruimte, ben ik het beste in staat om mij het gebruik van anderen voor te stellen en het maatschappelijke nut van bijvoorbeeld schoonheid te beredeneren. Dus, om dat alles concreet te maken: modern of ouderwets zal mij een worst wezen. Het goede en het mooie is in beide te vinden als men de tijd neemt. Maar monotone, geestdodende herhaling moet je alleen ontwerpen voor mensen die dat echt willen en het goed aankunnen. Ontworpen segregatie op basis van ras, kleur, sekse, sociaal economische positie, dat zijn zaken die de ontwerper ook heel serieus dient te nemen. Voordat je het weet leg je mensen een hel op waaraan ze niet kunnen ontsnappen. Dat mag een ontwerper eenvoudigweg niet als hij ontwerpt met de hoop op een leefbare en billijke samenleving. Daar ligt de (on)macht van de ontwerper.

Jacob Voorthuis

Jacob Voorthuis geeft les aan de TU Eindhoven waar hij zich bezig houdt met de maatschappelijke rol van de ontwerper. Daarin daagt hij zijn studenten uit beredeneerde ontwerpkeuzes te maken of hun onmacht ten aanzien van de redentie ter discussie te stellen. Van huis uit is Voorthuis kunsttheoreticus, gespecialiseerd in de filosofie van het architectonisch ontwerpen. Hierin probeert hij de voorwaarden waarop een begrip betekenis krijgt in het ontwerpend handelen bloot te leggen. Hij heeft op diverse universitaire en academische instellingen in binnen- en buitenland les gegeven.